

Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj

Članak problematizira pitanje solidarnosti stanovništva sa Židovima u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske.

Početkom travnja 1941. Reich i Italija, zajedno sa svojim saveznicima, napali su i okupirali Kraljevinu Jugoslaviju. Na teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine 10. travnja stvorena je Nezavisna Država Hrvatska (NDH) pod vlašću pronacističkog pokreta ustaša pod vodstvom Ante Pavelića. Velik dio teritorija uz istočnu obalu Jadrana anektirala je ili okupirala Italija, a neke najsjevernije dijelove zemlje Mađarska. Ideološka bliskost i vojno-politička suradnja ustaških vlasti s njemačkim nacistima i talijanskim fašistima očitovala se, između ostaloga, i u progonu i masovnom ubijanju Židova.

Prije rata je na teritoriju NDH živjelo oko 39.000 Židova, a samo 9.000 je preživjelo rat. Podaci za pojedina područja su približno jednaki: od 14.000 Židova u Bosni i Hercegovini preživjelo je samo 4.000, tj. gotovo 30%; od 25.000 Židova u Hrvatskoj spašeno je samo 5.000, tj. oko 20%.

Ustaše su tijekom rata poubijali oko 24.000 hrvatskih i bosanskohercegovačkih Židova oba spola i svih uzrasta, a 1942. i 1943. pohapsili i izručili daljnjih 6.000 njemačkim SS-ovcima da ih poubijaju u plinskim komorama.

Većina preživjelih, njih oko 5.000, dočekala je oslobođenje na područjima pod vlašću Titovih partizana, a oko 3.000 izbjeglo je u inozemstvo. Nešto manje od tisuću preživjelo je na razne načine u područjima pod ustaškom vlašću. Manjina zahvaljujući njihovoj posebnoj dovitljivosti ili dovitljivosti ljudi iz njihove okoline, većina zauzimanjem Katoličke crkve za poštedu mješovitih brakova i za neke pojedince. Kako su ustaše i nacisti bili vrlo uporni u progonu i ubijanju Židova, da bi se spasio ijedan Židov, mnogi su morali pomoći.

Bilo je i onih koji su time dovodili u opasnost i vlastiti život. Do rujna 2001. "Pravednikom među narodima" proglašeno je 83 građana Hrvatske.¹ Tako je, primjerice, Pavao Horvat, zakupac jednog karlovačkog hotela, aktivno pomagao zagrebačkim Židovima da pobjegnu do Karlovca, skrivao ih u svom hotelu i potom upućivao prema talijanskoj okupacionoj zoni. Time je spasio život nekolicini zagrebačkih židovskih

¹ Prema podacima u biblioteci Židovske općine u Zagrebu (=ŽOZ); vidi i poimenični popis prvih 43 Pravednika, Bilten ŽOZ 38/1995.

obitelji. Horvat je kasnije uhapšen i do kraja rata interniran u Dachau. Proglašen je za "Pravednika" 1965. godine. Bilo je onih koji su pomagali na druge načine: predsjednik zagrebačke židovske općine Hugo Kon i zagrebački rabin Miroslav Freiburger početkom 1943. godine, koji mjesec prije deportacija, pismom zahvaljuju dr. Ivi Šaleku, asistentu Klinike sveučilišta, koji je pomagao štíćenicima židovskog doma staraca u Zagrebu, "opetovano i nesebično... odklonivši svaku nagradu".²

Slijedeći primjer nacista od kojih su često primali instrukcije, ustaše su svojim planovima za ubijanje Srba dodali i još oštrije mjere protiv Židova. Sve je to planirano unaprijed i sličilo je njemačkim planovima jer se sastojalo od tri faze: ekskomunikacije, koncentracije i eksterminacije.

Već nekoliko dana po uspostavi NDH počela je snažna protužidovska propagandna kampanja, 30. travnja objavljena je "Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda" koje su zabranile brakove između Židova ili drugih osoba "nearijskoga" porijekla s osobama "arijskoga" porijekla. Svi Židovi iznad 6 godina starosti su u javnosti morali nositi žuti znak, a kretanje im je bilo ograničeno.

U lipnju je "Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda" zabranjeno Židovima "sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu".

Gotovo od samoga osnutka ustaške države vlasti su bacile oko na židovsku imovinu. Tako su donesene posebne "zakonske odredbe" po kojima je židovska pokretna i nepokretna imovina proglašena "državnim vlasništvom". Drugim riječima, omogućena je pljačka u ime države. Međutim, u praksi, događala se i mnogo otvorenija pljačka.

Hapšenja Židova su počela već u prvim danima ustaške vlasti. U početku su uzimali samo pojedince, istaknute i utjecajne članove židovske zajednice. U svibnju su organizirana hapšenja manjih razmjera, a potkraj lipnja i u prvim danima srpnja 1941. pohapšeno je oko 2500 hrvatskih i otprilike isto toliko bosanskohercegovačkih Židova.³

Tridesetih je godina postojala u Hrvatskoj bučna manjina koja je jasno izražavala svoj antisemitizam. Imala je podršku u manjem dijelu građanstva, u jednom dijelu radništva i obrtništva te u nekim crkvenim krugovima. U građanskom sloju prevladavali su oni koji su odbacivali antisemitizam kao teoriju i praksu pa su se s vremena na vrijeme i javno o tome izjašnjavali. Do širokih slojeva, neusporedivo najbrojnijih, intelektualističke diskusije o antimisemitizmu očigledno nisu ni dopirale. Ipak, oni nisu bili indiferentni prema problemu. Na njihovoj razini svakodnevne prakse miješali su se, izgleda, vrlo raznorodni osjećaji: vjerska i nacionalna različitost, te opreka prema židovskim trgovcima poticale su kod njih odbojnost prema Židovima, dok su s druge strane tradicionalna multikulturalnost i multietničnost na širem hrvatskom prostoru i snošljivost koja se na taj način razvija poticali na suradnju.⁴ Zbog svega toga, kao i zbog tradicionalnog konformizma i straha, priličan broj ljudi u Hrvatskoj koji su se,

² Jevrejski historijski muzej u Beogradu (=JIM), fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

³ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, na raznim mj.

⁴ O tome, S. Goldstein, Iskustva Holokausta u Hrvatskoj, Bilten ŽOZ 28-9/1993, 4-5.

barem u prvo vrijeme, držali maksime "ništa ne znam, ništa ne vidim", iako su im se progoni i deportacije Židova događali pred očima.⁵

Kada je 1941. počeo ustaški genocid nad Židovima i drugima, neki su Hrvati u tome spremno sudjelovali, ali i to da je velik dio Hrvata aktivno ili pasivno pružio otpor takvim postupcima. "Neki Zagrepčani su... dočekali Nijemce buketima cvijeća i narančama", ali se "Ljubo Majer, koji je uvijek bio i do danas ostao veliki Hrvat, rasplakao", priča Vlado Prašek i potom ističe: "To veliko oduševljenje na ulicama brzo je splasnulo kad su se pojavili prvi plakati o strijeljanim i obješenim protivnicima i nedužnim taocima".⁶ Valja imati na umu da je većina Hrvata sa zadovoljstvom je dočekala brzi kraj travanjskog rata 1941. i proglašenje nezavisne hrvatske države, ali da su se, zbog raznih razloga, vrlo brzo mnogi i razočarali.

Kao i svuda u Evropi, primjer i poticaj progonima i ubijanju Židova u Hrvatskoj i u Zagrebu bila je politika Trećeg Reicha, koja je na NDH imala presudni utjecaj i o kojoj je NDH bila životno ovisna. Nacisti su doveli na vlast grupu za koju su znali da će im po ideologiji i praksi biti vrlo slična. Da je, primjerice, na vlast došla dotad vladajuća Hrvatska seljačka stranka, kako su neki željeli i planirali, progona Židova ili ne bi bilo ili bi ih nacisti morali nasilno sami organizirati, jer je vođa HSS-a Vladko Maček po nacističkoj okupaciji odbio ne samo preuzeti vlast, nego uopće i surađivati s nacistima.⁷ Međutim, domaće je stanovništvo u odnosu na ta zbivanja bilo oštrije diferencirano negoli u većini drugih zemalja pod okupacijom ili utjecajem nacističke Njemačke: bilo je relativno više domaćih sudionika u zločinu i relativno još više domaćeg otpora zločincima.

Visoki ustaški dužnosnici, poput ministra unutarnjih poslova Andrije Artukovića i šefa policije Eugena Dide Kvaternika, nisu bili sami u organizaciji ubijanja - "svijesni i proračunati upravljači i autori koljačkog plana bili su sam Pavelić i najintimniji krug oko njega... potom su slijedili rukovodioci na terenu kao što je bio Maks Luburić..., dok su brojni izvršitelji koljači često bili nesvjesno oruđe pravih krivaca, zaslijepljeni rasnim i drugim teorijama".⁸ S druge strane, ni istaknuti partizani, poput Slavka Komara i Ivana Šibla, nisu sami odlazili u gerilu i borili se protiv ustaša, nacista i fašista. Jedan od najistaknutijih hrvatskih književnika Vladimir Nazor (1876-1949) koji je u partizane otišao potkraj 1942, u veljači 1944. na pitanje "zašto sam otišao u partizane?" odgovorio je da ga je "potaklo nečovječno proganjanje i istrebljivanje Židova, koji su ljudi kao i mi, a - što je najglavnije - potaklo me zlostavljanje i klanje Srba, koji su nam po krvi braća i s kojima skupa živimo ima već toliko vjekova".⁹

Ustaški pokret u hrvatskom narodu nije predstavljao većinu, a nisu ni svi ustaše sudjelovali u antisemitskoj propagandi ni u drugim protužidovskim aktivnostima. Ipak je neupitno da su počinitelji zločina nad Židovima pripadali ustaškom pokretu i da je taj pokret bio nositelj svih genocidnih radnji u NDH. Počinitelji zločina bili su,

⁵ Svjedočenje prof. dr. Stjepana Steinera.

⁶ B. Prašek-Ćalczyńska, *Memoari jedne liječnice*, Zagreb 1997, 144.

⁷ Goldstein, Croatia. *A History*, London-Montreal, 1999, 131 ff.; L. Steindorff, Kroatien, Regensburg – München 2001, 173 ff.

⁸ Hrvatski državni arhiv (=HDA), fond MUP SRH, 013.0.3, Dizdar, Ustaštvo i NDH, 55; vidi, slično, HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, Moje sudjelovanje u političkom životu, 138.

⁹ Jevrejski pregled (=JP), Beograd, 1966/7-8.

također, u najmanju ruku neizravno pod utjecajem prijeratnih antisemitskih ispada i tradicionalnih antisemitskih teza koje su se u Hrvatskoj pojavljivale s manjom ili većom učestalošću i snagom. Donošenjem protužidovskih uredbi Židovi su postali građani drugoga reda, izvan svake zaštite i zakona, izloženi svakoj vrsti samovolje i progona. Kada su počela masovna hapšenja, još više negoli ranije bila je im je potrebna solidarnost i pomoć.

Budući da su se mnogi pojedinci i skupine Hrvata zalagali za spas pojedinih Židova i njihovih obitelji, to je već 15. svibnja Redarstveno ravnateljstvo uputilo dopis Odvjetničkoj komori u kojem se "zabranjuje odvjetnicima intervenirati u političkim stvarima, naročito za Židove. Svi oni, koji se toga ne će držati, bit će pozvani na odgovornost i snosit će teške posljedice."¹⁰ No, izgleda da to nije imalo naročito efekta, pa je osobno Pavelić u izjavi za novine 27. lipnja zabranio bilo kome "da (se) u vezi s 'Izvanrednom zakonskom odredbom i zapovijedi' od 26. lipnja... u svojim osobnim stvarima, koje imaju značaj intervencije, obraća Glavnom Ustaškom Stanu, jer ni u kojem slučaju ne će biti saslušan".¹¹ Tih su dana novine vrvile takvim vijestima: list *Ustaša* početkom srpnja pod naslovom *Dosta s intervencijama!* obavještava da "Glavni Ustaški Stan u vezi sa Poglavnikovom odredbom, upozorava sve ustaške dužnostnike, da se svaka intervencija u osobnim stvarima kažnjava smrću. Ustaše su dužni takovu rabotu svim silama spriječiti i jedamput za uvijek zatvoriti vrata ureda onima, koji ne rade ništa drugo već usprkos zakona i odredaba obilaze urede i 'interveniraju' sad za židova, sad za vlaha, sad za strica, sad za ujca."¹² Ovakve drastične, a istodobno i nervozno ponavljane prijetnje pokazuju da je intervencija bilo i da se, zapravo, zbog korupcije ili osobnih poznanstava vjerojatno i nisu mogle spriječiti. To su znali i molioći, koji su se u mnogo slučajeva obraćali izravno Paveliću, kako bi ishodili nešto za što su smatrali da redovitom procedurom ne mogu dobiti. U sačuvanim spisima u većini slučajeva poglavnik ili njegov Ured ne ostavljaju nikakav trag, nego ih prosljeđuju nižim instancama, očigledno u pravilu samo uz usmenu preporuku.¹³ Ali i od toga ima iznimaka: sam je Pavelić, naime, u rujnu 1941. dao Zagrepčanki Eleonori Feldmann (1923) "i njezinim zakonitim potomcima sva prava koja pripadaju osobama arijskog porijekla".¹⁴

Naravno, bilo je u ustaškoj vlasti mnogo onih koji su pravili ustupke pojedinim Židovima, jer je NDH bila klijentelistička država u kojoj su osobne veze i novac i kod visokih dužnosnika i kod samoga poglavnika Pavelića često bili presudni. Obitelj liječnika Oskara Sterna i njegova tasta bankara Sigmunda Pordesa te obitelj liječnika Milana Schwartza (oca Emilova, koji je u Izraelu uzeo ime Ariel Shomrony) štutio je osobno maršal Slavko Kvaternik, koji je bio vjenčani kum Sternovih u sinagogi u Zagrebu 1930. godine. Kada je Kvaternik pao 1942. u Pavelićevu nemilost, obje su obitelji morale bježati.¹⁵

¹⁰ *Novi list*, 18, Zagreb, 16. 5. 1941.

¹¹ *Novi list*, 60, Zagreb, 28. 6. 1941.

¹² *Ustaša*, 3, Zagreb, 3. 7. 1941.

¹³ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28184, 28185, 28189, 28252.

¹⁴ HDA, fond Poglavnikov vojni ured, bb.

¹⁵ A. Shomrony, *Svjedočenja, Gdje je Freiburgerova biblioteka?*, Bilten ŽOZ 30, Zagreb 1993, 10-11; svjedočenje dr. Dragana Sterna.

Birokracija u NDH vrlo je pedantno tražila, potom i arhivirala svaku molbu Židova da ih se oslobodi nošenja znaka, dozvoli boravak na javnim mjestima i slično. Također su arhivirane i molbe drugih osoba koje su im željele pomoći.

Pošto je 30. travnja donesena *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*, kojom se zabranjivalo sklapanje braka između Židova i drugih osoba "narijskog" porijekla s osobama "arijskog" porijekla, uslijedile su brojne molbe. Naime, moglo se, sukladno 2. točki, tražiti "posebnu dozvolu za sklapanje braka" koju je moglo izdati "ministarstvo unutarnjih poslova po saslušanju rasnopoličkog povjerenstva", ali je broj takvih slučajeva koji je dospio u proceduru ustaške administracije bio relativno malen i redovito je rješavan negativno.¹⁶ Franjo Krajcar (1914), bravarski pomoćnik, tvrdi da se s Editom Schwabenitz (1924) "upoznao još pred dvije godine, te smo se vremenom toliko zavoljeli, da ne možemo jedno bez drugoga biti, pa smo odlučili da stupimo u svetu bračnu vezu te da se vjenčamo po obredu rimokatoličke vjere". Stoga su u kolovožu 1941. podnijeli molbu za dozvolu sklapanja braka. Molbu je podržao Branko Rukavina, povjerenik u Glavnom ustaškom stanu i visoki dužnosnik u UNS-u ("Krajcara poznam kao poštenog i sviesnog Hrvata"). No, u listopadu je Krajcar "odustao od molbe". U lipnju 1942. godine Krajcar moli da se Edita i njezina majka Ilonka puste iz logora, ali toj molbi nije udovoljeno. Ilonka je navodno skončala u Đakovu, a Edita na nepoznatom mjestu.¹⁷

Židovi su potkraj svibnja bili pozivani da preuzmu žutu traku u nadležnim policijskim službama.¹⁸ Na plakatu u Zagrebu je napomenuto da je "svaki arijevac dužan svakog Židova ili Židovku, koji se ovom pozivu ne odazove... prijaviti policiji". Završne su odredbe uobičajene: "Tko se ne odazove pozivu i ne prikopča znak na određenom mjestu, bit će najstrože kažnjen." Dan poslije u *Hrvatskom narodu* još je jednom potvrđeno da će "svaki Židov ili Židovka, koji neće nositi ovakav znak, biti najstrože kažnjeni".¹⁹ Bilo je to neizravno priznanje ustaša da nisu bili sigurni hoće li će se odredba o nošenju znaka dosljedno provoditi. Zaista, činjenica je da tu odredbu mnogi nisu poštivali. Potvrdile su to i same vlasti: baš tih dana, kada su zagrebački Židovi preuzimali znakove *Hrvatski narod* prenosi upozorenje Židovskog odsjeka da su svi Židovi obuhvaćeni "poznatim židovskim zakonom, dužni nositi propisanu oznaku ... primijećeno je da nekoji Židovi koji su oznake dignuli, te oznake ne nose. Prema svima ovima povest će se najstroži postupak."²⁰ Predsjednik Židovske općine u Zagrebu Glücksthal 1945. godine tvrdi da je tim znakom Židove "trebalo učiniti smiješnim i izvrgnuti ruglu, no mora se priznati, da je pored sveg animoziteta jednog dijela građanstva (prema Židovima – op. I. G.) ovaj pokušaj ustaša ostao prilično bez uspjeha".²¹ Izvještaj Gestapoa napisan u svibnju 1942. godine također tvrdi da je "ta

¹⁶ Naprimjer, vidi, HDA, fond 223, MUP NDH, II A 33795/41, 32638/41, 32829/41, 33187/41, 40263/41, 44039/41, 49039/41, 53248/41; fond 252, RUR, Ž. odsj., 29619, 29685.

¹⁷ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29619; *Popis žrtava lišenih života*, Arhiv Židovske općine u Zagrebu, Zagreb.

¹⁸ *Hrvatski narod*, Zagreb, 22. 5. 1941; *Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu*, hrsg. P. Požar, Zagreb 1995, 173; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 423, 428; fond 252, RUR, Ž. odsj., 27431.

¹⁹ *Hrvatski narod*, Zagreb, 23. 5. 1941.

²⁰ *Hrvatski narod*, Zagreb, 29. 5. 1941.

²¹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3875.

mjera izazvala učinak suprotan od očekivanog: bezbrojni su slučajevi da su Židovima koji su nosili znak na ulici ili u tramvaju, prilazili sasvim nepoznati ljudi iz različitih društvenih slojeva (građani, seljaci, čak i njemački oficiri i vojnici) i izražavali simpatiju. Štoviše, mnogim su Židovima, osobito starim ženama i djeci, nežidovi uklanjali znak."²²

Nošenje znaka bila je stigma koju su mnogi teško podnosili. U molbi da ga se oslobodi nošenja židovskog znaka, Leopold Müller tvrdi da je to "žig sramote".²³ To su shvaćali i mnogi Hrvati: Petar Grgec, katolički književnik i publicist, profesor na Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji, skidanjem šešira pozdravljao je zimi 1941/42. godine na ulici nepoznate ljude koji su nosili židovski znak. Na pitanje kćeri da li te ljude poznaje, odgovorio je da ona ne može shvatiti "koliko taj čovjek trpi i koliko je ponižen. Kada prolazim kraj njih i te sramotne pločice, osjetim duboko poštovanje prema njihovoj patnji i tim hrabrim ljudima."²⁴

Kada su 21. lipnja 1941. počela masovna hapšenja Židova, nadležne su policijske službe bile zapljusnute molbama da se oni oslobode i da im se dopusti da nastave raditi. Stižu molbe poput ove – da se "vrati na posao Oton Mermelstein (1905) koji je odveden 21. lipnja u Zagrebački zbor odakle se nije više vratio", ali je to bilo uzalud.²⁵ Zenit, industrija pletene robe, 9. srpnja moli Židovski odsjek da "za izvjesno vrijeme odgodi pritvor g. Alfreda Eisenstädtera", ali ni on nije preživio rat.²⁶ Trgovina tehničkih potrepština u Nikolićevoj molila je 14. srpnja da se Josip Haas "izuzme od mjera, poduzetih protiv Židova, jer je isti neophodno potreban", ali molba nije "odobrena", a Haas je prije kraja godine ubijen u Jasenovcu.²⁷ Farmabion – biokemijski laboratorij moli 9. srpnja "oslobođenje vlasnika poduzeća dra Milana Farkaša", koji je također do kraja godine ubijen u Jasenovcu.²⁸

Ing. Robert Koller, vlasnik strojarske radionice, moli u srpnju da mu se i dalje omogući rad. Molbu podržava i Kollerovih 12 radnika, tvrdeći da je "bio uvijek dobar i iskreni prijatelj, da nam je u dobrom i zlu na pomoći i da nam je i u slučaju slabog poslovanja omogućio zaradu". No, Koller je ubrzo otpremljen u Jasenovac, gdje je skončao do kraja godine.²⁹ Mijo Gavranović, koji sam sebe titulira "ustašom", vlasnik tvornice likera Pokorny, zahtijeva u rujnu da poslovođa Aladar Stern "slobodno radi i slobodno se kreće", jer bi "u slučaju njegove zapriječivosti moglo doći do zastoja u poslovanju". Stoga je Stern "privremeno zadržan na zaposlenju".³⁰ Obrazloženje molbe za poštedu nekih Židova neki je puta bilo vrlo osebužno: "Mi ne bi ni prstom maknuli za ovog židova, kada bi mi znali za drugog stručnjaka Arijevca", jer je "Ladislav Gissingen jedini stručnjak u Državi za prijemne i emisije cijevi", tvrde iz Prve hrvat-

²² HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 63-64.

²³ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29351.

²⁴ A. Grgec-Tusun, *Uspomena iz djetinjstva na mog dragog oca prof. P. Grgeca*, Marulić, Split, prosinac 1992; o Grgecu, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1995, 138-139.

²⁵ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27427; *Popis žrtava*.

²⁶ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27668.

²⁷ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27683; *Popis žrtava*.

²⁸ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27770; *Popis žrtava*.

²⁹ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28709; *Popis žrtava*.

³⁰ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28160.

ske tvornice krugovalnika. Ni takvo obrazloženje nije pomoglo, jer je Gissingen do kraja godine skončao u Jasenovcu.³¹

Zbog takvih šikaniranja, hapšenja i deportacija židovskih stručnjaka razumljivo je da je proizvodnja morala patiti. Već je potkraj svibnja povjerenik Zagrebačke tvornice cipela Ljudevit Gržanić molio da se "jedine stručnjake u ovoj tvornici, dvojicu Židova ... oslobodi nošenja židovskog znaka... jer je vrlo nezgodno da ih nose zbog veza s njemačkim vlastima, čije smo povjerenje stekli".³² U lipnju 1941. Josip Juvand dobiva dopuštenje da zaposli Željka Billera, optičarskog pomoćnika, "radi nestašice arijevskih stručnjaka". Napor da se dobije ta dozvola ubrzo se pokazao uzaludnim, jer je Biller za nekoliko mjeseci skončao u Jasenovcu.³³ Potkraj kolovoza 9 vlasnika obrtničkih firmi (uglavnom metalne robe, stolara i tapetara) zatražilo je da se Aleksandra Ehrenfreunda, vlasnika tvrtke Zmaj, "pusti na slobodu", jer "u protivnom mi niže potpisani ostajemo bez zarade, jer smo do sada isključivo radili za g. Ehrenfreunda koji je jedini stručnjak u tom poduzeću". Ehrenfreund nije izašao na slobodu; 1942. godine ubijen je u Jasenovcu.³⁴

Slikar Ivan (Ivo) Palčić (1892-1969), rodom iz Novalje na otoku Pagu, u ljeto 1941. molio je da se njegovoj tobožnjoj supruzi Ruži, inače Židovki, dodijele arijska prava. Molbu je supotpisalo nekoliko Hrvata, ali ni to nije pomoglo. Molba je odbijena, a Ruža je kasnije deportirana i ubijena.³⁵

Izdavanje propusnica za odlazak iz Zagreba u ljeto 1941. bio je vrlo efikasan način pomoći. Davali su ih mnogi - "na naše bježanje iz Zagreba gledalo se kroz raširene prste, 'samo nek' idemo, ali da ostavimo sve što posjedujemo'. Pa su se pojavile 'hijene' s obećanjima od arijskih prava do spašavanja iz logora i, na sreću, do pravih ili lažnih propusnica koje su vodile na put spasa", prisjeća se tih mjeseci Vera Fischer.³⁶ Neki su dobili propusnice i bez mita, putem prijateljskih veza, kao npr. od Žarka Dolinara, tada istaknutog stolnotenisača. On je organizirao cijelu mrežu za izradu vješto krivotvorenih propusnica za svoje prijatelje Židove. Dolinar je postao Pravednik. Uz pomoć propusnica izbjeglo je možda i više od tisuću zagrebačkih Židova.

U samom Zagrebu razmahala se i nabava lažnih viza i pasoša, sve naravno za novac, dragocjenosti ili neke druge interese. Isticao se u tome urugvajski konzulat u Zagrebu, a radilo se to i u španjolskom. Počasni konzul Portugala Aleksandar Ehrmann izdavao je vize na svoju ruku, vjerojatno i zbog toga jer je sam bio Židov.³⁷ Bolivija i Honduras primale su obrtnike, SAD su eventualno davale ulaznu vizu ako je osoba imala "affidavit", garantno pismo nekog važnijeg i imućnijeg građanina SAD-a; tražilo se i posjedovanje najmanje 5.000 USD.³⁸

³¹ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27864; *Popis žrtava*.

³² HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27403; također, slično, 27424, 27436, 27473, 27538, 27559, 27560, 27609, 27610, 27650, 27736.

³³ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27295; *Popis žrtava*.

³⁴ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28049; *Popis žrtava*.

³⁵ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27310; *Popis žrtava*; Palčić je čitav rat proživio u Novalji. Bio je boem i cijeli je život živio sam. Po svemu sudeći, uistinu se oženio s Ružom, iako nije moguće ustanoviti ni kada ni gdje. No, taj je brak mogao biti samo fiktivan. O Palčiću – *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb 1964, 621.

³⁶ Svjedočenje Vere Fischer.

³⁷ M. Ristović, *U potrazi za utočištem, Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-45*, Beograd 1998, 261-263; HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28885.

³⁸ Svjedočenje Branka Polica.

Na te se načine dio Židova iz Hrvatske i BiH uspio prebaciti iz Italije i drugim kanalima u Švicarsku ("nama je poznat broj od 700, ali ih navodno ima više"), u Palestinu (800), u SAD (1.000), potom određeni broj "u Afriku i u ostale savezničke zemlje", sve zajedno do 3.000 osoba.³⁹

Zbog velikog broja bolesnih od sifilisa u Bosni ustaške su vlasti u Banjoj Luci u lipnju 1941. osnovale Zavod za suzbijanje endemijskog sifilisa.⁴⁰ Kako se liječnici Hrvati nisu javljali, iako im je obećan dvostruki radni staž i "primjerena nagrada"⁴¹, njemačke i ustaške vlasti poštjednije su deportacije najmanje 81 liječnika Židova, uglavnom iz Zagreba te ih od kolovoza 1941. slale u najzabačenije bosanske krajeve kako bi suzbijali tu bolest.⁴² Akciju su smislili dermatovenerolog i higijeničar dr Ante Vuletić u sporazumu sa svojim prijateljem dr. Miroslavom Schlesingerom kako bi spasili živote liječnika i njihovih familija. U tom se trenutku ipak manje mislilo na to da se liječe oboljeli i suzbije širenje bolesti: naime, sifilis se u Bosni nije širio spolnim odnosom, nego se nasljeđivao, odnosno prenosio na djecu porodom, dojenjem, kontaktom i posuđem (čest je bio primarni efekt na krajnicima ili mekom nepcu).⁴³ Vuletić je dosta dugo pregovarao s nadležnim institucijama o osnivanju Zavoda za suzbijanje te bolesti, jer poglavnik Pavelić neko vrijeme nije pristajao na njegov prijedlog (Vuletić je kasnije proglašen Pravednikom među narodima). Napokon je prihvaćen Vuletićev prijedlog, jer je njegova argumentacija bila: "Umjesto da šaljete židovske liječnike u radne logore, iskoristite ih da iskorijene sifilis u Bosni. Kada s time završe, još uvijek ih možete strpati u logore."⁴⁴

Obitelji liječnika koji su u Bosni liječili sifilis bile su u načelu zaštićene i smjele su čak ostati u svojim dotadašnjim stanovima.⁴⁵ Takva je okružnica bila prosljeđena svim nadležnim službama,⁴⁶ uz dodatak da se od "prisilnih mjera" ima izuzeti samo "najuža obitelj, tj. supruga, djeca i roditelji liječnika", što u konkretnom slučaju nije uključivalo i "obitelj supruge liječnika".⁴⁷

Konačno je od svih židovskih liječnika najmanje njih 58, a najviše 67, pristupilo tijekom kasnijih mjeseci i godina partizanima, četvoricu su ubili Nijemci ili ustaše, a trojica su umrla radeći u Bosni.⁴⁸

Kada su deportacije uzele maha, bilo je mnogo dirljivih pokušaja da se neki Židovi spase: tako su seljaci iz Doliča kod Krapine, njih 72, od kojih trojica nepismenih, u kolovozu 1941. mole da se "peteročlana obitelj Klein pusti iz logora i vrati kući i da im se

³⁹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kutija 10, 91.

⁴⁰ *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH*, II, Zagreb 1941, 300-304.

⁴¹ Vidi, *Zakoni NDH II*, 303.

⁴² HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28017, 28266, 28658 - vidi popis 51 liječnika, isto - 29171.

⁴³ Svjedočenje prof. dr. Stjepana Steinera.

⁴⁴ Svjedočenje prof. dr. Stjepana Steinera.

⁴⁵ HDA, fond 223, MUP NDH, 3510/II- A, 2570; fond 252, RUR, Ž. odsj., 27986, 28056, 28107, 28666, 29184, 29222, 29429.

⁴⁶ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29078.

⁴⁷ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29570.

⁴⁸ JP I-2, Beograd 1970; Z. Levental, *Lekari na suzbijanju endemskog sifilisa u Bosni i Hercegovini i njihovo učešće u NOB-i*, Zbornik radova Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Beograd 1963; E. Najfeld, *Sećanje iz vremena drugog svjetskog rata*, JP 1-2/1975; O zaslugama Ante Vuletica - JP 7-8, Beograd 1977; Goldstein, *Holokaust*, 215-222.

tu dozvoli trajan i miran boravak".⁴⁹ I seljaci iz zagrebačkog predgrađa Remetinca i okolice, njih 69, mole da se Aleksandra Šandora Löwyja pusti iz Jasenovca, a ustaša Luka Markulin, "sviestan ustaške zakletve", tvrdi da je "Šandor Levij vrijedan slobode". No, Šandor je skončao u Jasenovcu.⁵⁰ I seljaci iz Vrbovca, njih 74, mole da se njihovog vrijednog trgovca Dragana Šterna pusti iz Jasenovca.⁵¹ I 73 seljaka i obrtnika iz zagrebačkog predgrađa Šestina potpisuje molbu za lokalnog trgovca Vilima Schönauera, što mu nije pomoglo.⁵² Neki Zagrepčani potpisuju potkraj svibnja 1941. molbu da se Viktoru Juhnju dodijele arijska prava, a potom i potkraj srpnja molbu da se Adolfa Schwarz za pusti iz logora - no, oba su nastojanja bila neuspješna - Juhn je 1942. godine skončao na nepoznatom mjestu, a Schwarz je do kraja 1941. ubijen u Jasenovcu.⁵³ Za skladatelja i glazbenog kritičara Žigu Hirschlera, koji je deportiran u rujnu 1941. u Jasenovac, zauzela se nekolicina istaknutih "hrvatskih glazbenika i umjetnika", između ostalih i Boris Papandopulo i Lovro Matačić. Iako je Židovski odsjek potkraj listopada zahtijevao da se Hirschler pusti iz logora, sve je bilo uzalud. Ne zna se da li je Hirschler već bio mrtav kada je stigao zahtjev za otpust, jer mu je u studenom iz zagrebačke Općine otpušten prvi i posljednji paket.⁵⁴ Istaknuti povjesničar Rudolf Horvat organizirao je u rujnu 1941. potpisivanje molbe za oslobođenje Arpada Sterna, Židova iz Gradeca. Potpisala su je čak 132 mještana, ali to nije pomoglo, jer je Stern skončao u logoru.⁵⁵ Isto je molio i Zagrepčanin Dragutin Horvat, kojem je Vladimir Fuchs bio vodni oficir u jugoslavenskoj vojsci 1940. godine, te o Fuchsovu ponašanju tvrdi da je "sam Bog nama vojnicima dao tog čovjeka za vodnog oficira". I Fuchs je skončao u Jasenovcu.⁵⁶ Seljaci iz okolice Jastrebarskog u ožujku 1943. godine molili Ministarstvo unutarnjih poslova da se njihovom lokalnom trgovcu Srećku Breyeru dodijele arijska prava, jer su Breyerovi "čestiti građani, dobri Hrvati". Slijede uglavnom teškom rukom ispisani potpisi 142 seljaka, a priloženo je i vrlo povoljno mišljenje lokalnog župnika o Breyeru.⁵⁷ Desetak građana Podravske Slatine potpisuje molbu za dodjelu arijskih prava za Justinu Bauer.⁵⁸

Čak je bilo i nekih policajaca i agenata koji su upozoravali Židove svaki put kada su bile organizirane racije. Dio je njih to radio za novac, ali dio i iz osjećaja prijateljstva i ljudske obveze. Ti su policajci znali zažmiriti i na bijeg Židova, ili su se pravili da ne znaju gdje su se sakrili. Elzi Hiršl, koja je držala trgovinu mješovite robe na zapadnoj

⁴⁹ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28026.

⁵⁰ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28237.

⁵¹ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28293.

⁵² HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28338; *Kartoteka pripadnika židovske zajednice u Zagrebu (Kartoteka židovskog znaka)*, svibanj 1941, Arhiv ŽOZ.

⁵³ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28704, 29099; *Popis žrtava*.

⁵⁴ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28264; O Hirschleru, Muzička enciklopedija 2, Zagreb 1974, 134; A. Vujnović-Tonković, *Pisana riječ Žige Hirschlera*, Novi Omanut 12, Zagreb 1995, 5-7; *Popis žrtava; Kartoteka jasenovačkih zatočenika (Kartoteka Jasenovac)*, Arhiv Židovske općine, Zagreb.

⁵⁵ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28134; M. Kolar-Dimitrijević, *Akcija povjesničara dr. Rudolfa Horvata na spašavanju gradačkog Židova Arpada Sterna 1941. godine*, Novi omanut 26, Zagreb 1998, 10.

⁵⁶ HDA, fond 248, UNS, dosje I-A-II 377; *Popis žrtava*.

⁵⁷ HDA, fond 223, MUP NDH, 8897, III-A, 45072/41.

⁵⁸ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27673.

periferiji Zagreba, prvih dana kolovoza 1942. godine je nepoznat, ali čest kupac, očito pripadnik ustaškog pokreta, rekao da se spremaju deportacije. To je Elzi i njezinoj kćeri Biserki spasilo život.⁵⁹

Zdenku Novak je u sabirnom logoru u Zagrebu zapazio povjerenik u tvornici njenog oca, Ante Jedvaj, koji je vrlo dobro kotirao u ustaškom aparatu, te ju je kao navodno bolesnu, odveo kući i tako spasio. Jedvaj je obećao da će narednoga dana tako izvesti i njezina tek vjenčanog supruga Fritza Brichtu, ali obećanje nije održao – ili ga nije mogao održati.⁶⁰

Trgovac u zagrebačkom predgrađu Kustošiji Josip Švarcenberg dva puta bio je hapšen, da bi ga se deportiralo. Kada su to čuli mještani, dva su puta došli pred sjedište lokalne ustaške organizacije i nisu se razišli dok Josip nije bio pušten.⁶¹ Kućepaziteljica zgrade u Zagrebu, koja je jedina znala da se u stanu obitelji Prašek skriva Zlata Frankl, kada su ustaše došle u raciju, vikala je na stubištu kako bi upozorila Prašekove i Zlatu: "Ovdje stanuje doktorica sa svojim sinom, a inače nema nikoga u stanu".⁶²

Neki su smišljali originalne načine u nastojanju da se zatočene izvuče iz zatvora. Kada je Hilda Atijas r. Eisenberg (1911) u veljači 1942. godine dospjela u jedan od zagrebačkih zatvora, Vilko Sakušek (1916-1996) i Vladimir Marhofer (1912-1994) tražili su u jedno zagrebačkom župnom uredu da se njezin brak, sklopljen 1939. godine s Rafaelom Atijasom poništi, jer je navodno bio fiktivan. Tvrdili su da je Hilda sklopila brak s Atijasom da bi dobila državljanstvo, jer joj je otac bio rumunjski državljanin.⁶³ Sakušek je svjedočio da je brak Hilde Eisenberg i Rafaela Atijasa fiktivan i da on, tj. Sakušek, voli Hildu te da se s njom želi vjenčati. Sve je to posvjedočio i Sakušekov najbolji prijatelj Marhofer. Argumenti su bili vrlo uvjerljivi, pa je vjerojatno i zbog toga Hilda puštena iz zatvora. Čini se da se Sakušek i Hilda nisu vjenčali, već da je Hilda po izlasku iz zatvora pokušala pobjeći iz Zagreba. Stradala je u nejasnim okolnostima na bijegu, u partizanskoj zasjedi 30-ak km daleko od grada.⁶⁴

Narod na Trsatu, u Sušaku, Crikvenici i u drugim mjestima Hrvatskog primorja i u Gorskom kotaru, pokazao je jasan animozitet prema fašistima i prema progonima nevinih.⁶⁵ Dojmljivo je i svjedočenje obitelji Aleksandra Goldsteina, koja se neprijavljeno sklonila kod Kate Miloš i njezina sina Drage u Hreljin. Jednoga dana nedaleko od kuće pojavio se plakat na talijanskom na kojem je stajalo da će svi oni koji drže u kući neprijavljene osobe biti strijeljani. Na majčino pitanje: "Što ćemo, Drago?", sin je odgovorio: "Nećemo ih prijaviti".⁶⁶

Istaknuti povjesničar, franjevac Dominik Mandić zapisao je potkraj 1942. godine da su "više male djece prijateljske i susjedske obitelji sakrile i sačuvala u Hrvatskoj i Zagre-

⁵⁹ Svjedočanstvo Biserke Hiršl-Barac.

⁶⁰ Opširnije, Goldstein, *Holokaust*, 253.

⁶¹ Svjedočenje Berte Israel rođ. Švarcenberg.

⁶² Prašek, *Memoari*, 147.

⁶³ Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (=NAZ), skupina NDS 2675/1942.

⁶⁴ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign; Svjedočenje Ljubice Sakušek, supruge pok. Vilka te Ade Marhofer, supruge pok. Vladimira; *Popis žrtava; Spiskovi preživjelih Jevreja u Jugoslaviji*, Autonomni odbor za pomoć Beograd, SJVO, Beograd 1946.

⁶⁵ Svjedočenje prof. dr. Zdenka Šternberga.

⁶⁶ A. Goldstein, *Porto Re 1942/3, Kraljevica*, Bilten ŽOZ 28-9, Zagreb 1993, 12-13.

bu".⁶⁷ Mihajlo Bauer deportiran je još 1941, a njegova supruga Regina r. Gold odvedena je u kolovozu 1942. godine. Njihova djeca, četverogodišnji Leon i sedmomjesečna Ljerka na nepoznat su način našla utočište kod rimokatolika Stjepana i Marije Bauer u Bogišićevoj, čime im je spašen život.⁶⁸ Ladislav (1938) i šestomjesečna Nadica Deutsch, djeca Antuna i Ružice r. Kohn, te Lea Kohn (1935), kći Aleksandra i Katinke r. Strenger, bili su u rujnu 1942. godine dovedeni iz Vinkovaca, odnosno izvučeni iz logora Loborgrad (60 km sjeverno od Zagreba) te smješteni u Zagrebu kod Dragice Jureković rođ. Kohn. "Roditelji sve troje djece nalaze se negdje u logorima." Dragica je "primila tu djecu голу i bosu", nije imala novaca i tako su djeca preživjela uz potporu Židovske općine.⁶⁹ Sedmomjesečni Isak Kabiljo predan je u kolovozu 1942. godine na brigu "rimokatolkinji, kućanici" Jozefini Ambrož iz Zagreba, kada je njegova majka Palomba deportirana. Jozefina se brinula za dijete usprkos tome što je bila "bez sredstava".⁷⁰ Postoji dokumentacija o tome kako su institucije Katoličke crkve spašavale židovsku djecu: poznata su najmanje dva slučaja da je Zagrebačka nadbiskupija smještavala židovsku djecu u hrvatske obitelji u Ludbregu.⁷¹

Bilo je i drugih načina sklanjanja. Elza Hiršl smjestila je 5. kolovoza 1942. petogodišnju kći Biserku u dom za djevojčice uz samostan karmelićanki na Vrhovcu u Zagrebu. Pri tome joj je pomogao jedan suradnik nadbiskupa Stepinca, inače kupac u njezinoj trgovini. Njegovo ime nikada nije saznala, jedino je imala broj telefona. Biserka je boravila u domu upravo u jeku deportacija, sve do 27. kolovoza. Ista je osoba sklonila i majku, na periferiju grada, u neku kućicu s vinogradom. Kada je neposredna opasnost minula i kada su dobili dokumente s lažnim imenima, majka i kći pobjegle su iz Zagreba i tako su preživjele. U domu je tijekom rata spas našlo 16 židovskih djevojčica. Od deportacija u kolovozu 1942. godine, poput Biserke Hiršl, spašene su i Elza i Nada Bek, Karla – Dragica Haas te Ilonka Schmidt.⁷² U dom za dječake u Hrvatskom Leskovcu, jugoistočno od Zagreba (koji se također nalazi uz samostan karmelićanki) sklonjen je potkraj srpnja 1942. godine Đuro Engelsrath (1935) iz Rijeke te je i on na taj način preživio deportacije. Otac i djed tada su mu već bili ubijeni, a majka Elizabeta pobjegla je u Tanger (u Maroku). "Predan je teti 6. srpnja 1945. godine", zapisano je u knjižici koja se čuva u samostanu.⁷³

U Zagrebu je, u vlastitom stanu, franjevačka trećoredica Rafaela Elizabeta Gustetić za vrijeme rata zbrinula je veći broj djece, od toga najmanju jednu židovsku djevojčicu bez roditelja.⁷⁴ U rujnu 1941. zauzela se za jednog Židova koji da je "vrijedan preporuke".⁷⁵

Osebujan način spašavanja bilo je smještavanje u bolnice. Zlata Kellert (1892) primljena je u zagrebačku Bolnicu sestara milosrdnica 8. kolovoza 1942. s vrlo neo-

⁶⁷ A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, t. 1, Beograd - Jasenovac 1986, 489.

⁶⁸ NAZ, skupina NDS 9805/1942.

⁶⁹ NAZ, skupina NDS 10729/1942: *Popis žrtava; Spiskovi preživjelih*.

⁷⁰ NAZ, skupina NDS 9274/1942.

⁷¹ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4970, sign. K-63-3-2/1-1, reg. br. 4864, sign. K-63-1-1/1-200.

⁷² Arhiv samostana karmelićanki na Vrhovcu, Zagreb; svjedočenje Biserke Hirschl-Barac.

⁷³ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.; Arhiv samostana karmelićanki u Hrvatskom Leskovcu kod Zagreba.

⁷⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4864, sign. K-63-1-1/1-254.

⁷⁵ NAZ, fond Prezidijski spisi 108/1941.

bičnom dijagnozom "cystitis – cholecystitis – polyarthritis". "Cystitis" je upala mokraćnog mjehura, "cholecystitis" upala žučnog mjehura, "polyarthritis" je opća upala zglobova. Otpuštena je pet tjedana kasnije, 15. rujna. Još tajnovitije izgledaju zapisi o liječenju Zlate Frankl (1909) i Margite Böhm (1895), primljene su u istu bolnicu 4. i 16. kolovoza te su im dijagnosticirani "cholecystitis acuta postgripposa" odnosno "dysenteria acuta". Otpuštene su 1. rujna, odnosno 1. listopada kao "izliječene".⁷⁶ "Postgripozna upala žučnog mjehura" ne znači ništa. I "dizenterija" može biti tek običan proljev. Sve govori da su ove tri tobožnje bolesnice bile primljene u bolnice, kako bi ih se spasilo - baš uoči velikih deportacija Židova, a otpuštene su kada je neposredna opasnost minula.

Olga Schaeffer boravila je od 1930. u Psihijatrijskoj bolnici u Vrapču. Duhovnik bolnice Karlo Bubanić, kada ju je 1942. godine pripremao za krštenje, tvrdi da je "sada gotovo posve sviesna, živi u bolnici više radi sadašnjih prilika". Olga je nakon rata živjela u svom stanu u Zagrebu.⁷⁷ Njemački emigrant Norbert Thumin-Landau na nepoznat se način 1941. sklonio u tu bolnicu, iako uopće nije bio bolestan, i tako je preživio rat.⁷⁸

Neki su se Židovi prvih mjeseci postojanja NDH nadali da im krštenje nosi spas. U načelu Židovima nije mogao pomoći ni eventualan prijelaz na katoličku vjeru u onom smislu u kojem je to vrijedilo za pravoslavne Srbe. Položaj Židova bio je jasno definiran odredbom o rasnoj pripadnosti: "Kada govorimo o Židovima, onda ne mislimo na pripadnike mojsijeve vjere, nego na pripadnike židovske rasne zajednice, jer vjera ne sačinjava bit židovske zajednice, nego njena rasna struktura i biološka baština iz daleke prošlosti... Krstni list se ne traži radi vjerskog momenta. Krstni list je najsigurniji kriterij, da su djedovi i bake predci drugog koljena bili pripadnici arijske rasne zajednice, jer se u doba naših djedova Židovi gotovo uopće nisu miješali s Arijcima."⁷⁹ Pa ipak, krštenje je davalo više šansi za spas. U Zagrebu se 1941. pokrstila oko trećina zajednice,⁸⁰ a među 1.185 zatočenika i zatočenica talijanskog logora u Kraljevcu, koji su svi bili Židovi, 51,8% se izjašnjavalo kao "izraelićani", a 45,4% kao rimokatolici. Dakle, proporcionalno je više spašenih među pokrštenima.⁸¹

Katolička crkva imala je uhodani postupak primanja novih vjernika. Pošto bi Židov ili Židovka izrazili želju da pristupe crkvi, župnik je prosljedio molbu Nadbiskupskom duhovnom stolu, odakle je redovito stizao pristanak. Bilo je to sukladno izjavama iz Vatikana da "katolička crkva ne prima u svoje krilo nijednog odrasloga koji traži da u nju stupi ili se želi u nju povratiti, ako nije potpuno svjestan važnosti i posljedica koraka što ga želi učiniti".⁸² U travnju 1941. još su se pisala dugačka obrazloženja o tome zašto se neki Židov želi pokrstiti. Ivan Klein (1911) je, tvrdi župnik, "čovjek pošten... inteligentan, koji je polazio sveučilište, učio kanonsko pravo, pa mu je zato o katoličkoj crkvi dosta poznato... Ja sam mu se zagrozio, a toga ću se i držati, ako ne

⁷⁶ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5386, sign. K-65-6-1/1-36 do 1-39, 1-137, 1-138, 1-142 do 1-144.

⁷⁷ NAZ, skupina NDS 9808/1942; *Spiskovi preživelih*.

⁷⁸ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 1909.

⁷⁹ *Hrvatski narod*, Zagreb, 3. 5. 1941; vidi i *Ustaša, Dokumenti*, 165, 167.

⁸⁰ Arhiv ŽOZ za 1960.

⁸¹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 1048-1095.

⁸² J. Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, II, dokumenti, Zagreb 1998, 145.

naučiti dobro... da ga ne ću vjenčati."⁸³ Kasnije su se obrazloženja skraćivala i pojednostavljivala. Postojalo je nekoliko jednostavnih formulacija kojima se opravdavalo pokršćavanje. Nova vjernica je, kao i novi vjernik, po riječima župnika, pokazivala da joj je "katolička vjera dobro poznata, te da ima čistu i iskrenu nakanu, da bude dobra katolikinja", ili da je "potpuno katolički odgojena", ili da je "naučila sve potrebite molitve, makar i uz stanovite poteškoće, jer ne vlada dobro hrvatskim", ili da je "s velikom pažnjom i može se kazati ganućem slušala vjerske istine".⁸⁴

Očigledno se mnogima gledalo kroz prste i nije se vodilo računa o tome da li baš u potpunosti ispunjavaju stroge propise o pokršćavanju, to jest znaju li dobro vjeronauk i jesu li prihvatili vjerske istine, kako to nalaže kanonsko pravo.⁸⁵ U mnogo slučajeva na katoličanstvo prelaze čitave tročlane (majka i tri kćeri Eisenstädter) ili čak peteročlane obitelji (obitelji Sege i Müller),⁸⁶ pa se nije moglo očekivati od svakoga člana da se dobro uvede u novoprimiteljnu vjeru.

Šarika (Sara) Štefica Sarfati "vjeronauk slabo pamti, jer je slaboumna, ali glavne istine ipak znade", tvrdio je župnik.⁸⁷ Razlog zbog čega Elza Glück r. Adler tek u veljači 1942. godine podnosi molbu za primanje u katoličku crkvu župnik nalazi u tome da "bi ona već pristupila, ali je bila teško bolesna".⁸⁸ Po riječima župnika, Eta Mandolfo je "u djetinjstvu krštena privatno, ali nije unesena u maticu krštenih".⁸⁹

Da se iza ovih afirmativnih fraza kriju posve drugi razlozi, svjedoči slučaj sestara Mire i Marte Wertheimer, za koje župnik tvrdi da su "u katoličkoj vjeri dovoljno poučene. Pred tri mjeseca su bile pritvorene... sada su puštene, pa žele da ih se primi." Pokršćavanje Wertheimerovima nije donijelo spas.⁹⁰

Pokršćavanju se pribjegavalo i kao posljednjoj nadi za logoraše. Žiga Schotten uputio je u srpnju u proceduru zahtjev za krštenjem sina Branka kada je Branko već više od mjesec dana bio u logoru, a najkasnije u kolovozu bio je ubijen.⁹¹ Godine 1944. župni ured u Daruvaru (u zapadnoj Slavoniji) tražio je dozvolu za pokršćenje Borisa Maksa Švarcenberga (1926), "koji je podučavan u vjeri za vrijeme boravka u logoru Jasenovcu te je obavljao katoličke vjerske pobožnosti". Boris Maks bio je Daruvarčanin. Iako je bio iz mješovitog braka (majka mu je bila Ruskinja), pokršćavanje mu nije pomoglo.⁹²

Župnik u jednom zagrebačkom župnom uredu Josip Lončarić obraća se u lipnju 1941. Nadbiskupskom duhovnom stolu i moli uputu kako vjenčati "arijce" i "židove". Jasno mu je da takve brakove "država ne priznaje". No, njemu dolaze stranke, "katolici i katolikinje, koji su već mjeseca u poznanstvu sa židovskog strankom... željeli bi se vjenčati, a boje se državne vlasti i njezina progona". Župnik tvrdi da, "dok je bilo mo-

⁸³ NAZ, skupina NDS 3864/1941.

⁸⁴ NAZ, skupina NDS 158, 568, 1030, 1032, 1033, 2581, 2588, 2990, 2991, 3070, 3528, 3578, 4088, 5007, 5510, 5513, 9089, 9855, 9856, 10730, 12153/1942.

⁸⁵ *Codex iuris canonici*, Freiburg 1919, paragraf 737 i d., posebno 745 i d.

⁸⁶ NAZ, skupina NDS 529/1942.

⁸⁷ NAZ, skupina NDS 1559/1942; *Popis žrtava*.

⁸⁸ NAZ, skupina NDS 1035/1942; *Popis žrtava*; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3732, 3761.

⁸⁹ NAZ, skupina NDS 354/1942.

⁹⁰ NAZ, skupina NDS 2038/1942.

⁹¹ NAZ, skupina NDS 10503/1941; *Popis žrtava*.

⁹² NAZ, skupina NDS 989/1944.

guće, dok smo bili bliže desetomu danu travnja, da ti ljudi nemaju nepritika, koje su očito nepravedne, kada se radi o ženidbi, antedatirali smo dan vjenčanja, kao da su se vjenčali prije 10. travnja. Sada se to više ne može činiti." Nadbiskupski duhovni stol temeljem rasprave na sjednici odgovara da "prepušta se razboritosti svakog pojedinog župnika da učini, kako misli, da je najbolje..."⁹³

Riječ "pokršćavanje" ne obuhvaća sve istupe iz židovske vjere, jer je kod Musli-manske vjeroispovjedne općine u Zagrebu početkom svibnja 1941. bilo evidentirano 16 Židova koji su prešli na islam, ali ni svima njima to nije pomoglo.⁹⁴

Kako su zagrebački i hrvatski Židovi stizali u sigurnost, tako su neki istupali iz ka-toličke vjere i vraćali se na židovsku.⁹⁵

Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac na mnoge načine simbolizira djelovanje katoličke crkve u Hrvatskoj. Iako su neki aspekti Stepinčeva ponašanja ostali dvojbe-ni,⁹⁶ nije sporno da je nadbiskup intervenirao je za mnoge osobe i grupe, s promjenji-vim uspjehom. Početkom 1942. pisao je vatikanskom državnom tajniku, kardinalu Luigiju Maglioneu da se kod talijanske vlade zauzme kako bi se 200 zagrebačke djece židovskog podrijetla, od 7 do 17 godina, većinom bez roditelja, koja žive bijedno "zbog antisemitskih zakona", prebacilo u Italiju. Iz pisma o. Tacchija Venturija kardi-nalu Maglioneu od 20. siječnja 1942. vidljivo je da ta diplomatska inicijativa nije polučila uspjeh.⁹⁷ Bečki Židov dr. Ladislav Bodnar (1896), koji je na katoličku vjeru prešao 1919, u rujnu 1941. uhapšen je u Zagrebu i deportiran u Jasenovac. Nadbiskup-ski duhovni stol i Vatikan intervenirali su da se Bodnara izvuče iz logora i da mu se ishode dokumenti za odlazak u Brazil. Korespondencija je trajala mjesecima te se čini da nitko iz Crkve nije znao da je Bodnar već do kraja 1941. godine bio mrtav.⁹⁸ Na molbu Helene Marof, Stepinac je potkraj 1942. intervenirao za Zagrepčanina Vlatka Rosenberga, ali mu je gotovo godinu dana kasnije, u rujnu 1943, iz MUP-a stigao do-pis da "se dosada nije mogla ustanoviti sudbina imenovanog, što izvolite primiti na znanje". Vlatko-Vladimir Rosenberg ubijen je u Jasenovcu još 1941. godine.⁹⁹ Nadbi-skup je intervenirao i za Ivana (Hansa) Hochsingera, ali je obavijest o intervenciji sti-gla u Jasenovac navodno dan nakon što je Hochsinger bio ubijen.¹⁰⁰

Prema tekstu Amiel Shomronya kojim se kod jeruzalemskog muzeja Jad Vašem zau-zima za proglašenje nadbiskupa Stepinca "Pravednikom među narodima", nadbiskup je Miroslavu Šalomu Freibergeru za pomoć siromašnim Židovima davao "svakoga mjeseca velike svote novca... prije toga Židovi su dolazili po novčanu potporu na Kaptol, međutim, to je postalo opasno, jer kada bi vlasti vidjele da se Židovi okupljaju na jednom mjestu, pokupili bi ih na ulici, a bilo je i ljudi koji su ih slijedili i otimali im novac."¹⁰¹

⁹³ NAZ, skupina NDS 6682/1941.

⁹⁴ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27273; *Popis žrtava; Kartoteka židovskog znaka*; vidi i Goldstein, *Holokaust*, 491.

⁹⁵ Goldstein, *Holokaust*, 490-491.

⁹⁶ Goldstein, *Holokaust*, 559-578.

⁹⁷ Krišto, *Katolička crkva*, II, 136, 140.

⁹⁸ NAZ, fond Prezidijalni spisi 108/1941; HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., *Kazalo*, 5749, 6780; *Popis žrtava*.

⁹⁹ NAZ, skupina NDS 318/1943; *Popis žrtava*.

¹⁰⁰ Svjedočenje prof. dr. Mirjane Gross; Goldstein, *Holokaust*, 325-326.

¹⁰¹ Shomrony, *Svjedočenja*.

Nadbiskup Stepinac je tijekom zime 1941/42. primio neke članove Židovske općine koji su pred njega doveli jednog bjegunca iz Jasenovca, zagrebačkog trgovca Gustava Hahna (1896), koji je u nekoliko mjeseci izgubio oko 20 kg, bio teško batinan i izranjavan. Hahn je pokazao Stepincu rane i ispričao mu što se u Jasenovcu događa. "Lice nadbiskupovo bivalo je sve mračnije i mračnije dok mu nisu potekle suze iz očiju", tvrdi jedan od članova Židovske općine. Kada je Hahn završio, Stepinac je rekao: "Ja sam od Pavelića već tražio da se dokinu ta zvjerstva po logorima, no on me je uvjeravao da su to neistine što se priča o logorima. Sada me ali nitko više ne će razuvjeriti."¹⁰² Hahn i njegovo dvoje djece kasnije su stradali na nepoznatom mjestu.¹⁰³ U to je vrijeme nadbiskupovim zalaganjem iz Jasenovca privremeno izbačljen poznati zagrebački odvjetnik, potpredsjednik zagrebačke Židovske općine i judaist Lavoslav Šik.¹⁰⁴

Dosta toga što su Stepinac i suradnici učinili ili pokušali učiniti za pojedine Židove tijekom rata nije ostalo zabilježeno u izvorima, ali se ponešto još može saznati iz sjećanja preživjelih. Naprimjer, pred deportacijama u svibnju 1943. obitelji Švarcenberg i Israel bježale su iz zagrebačkog predgrađa Kustošije autom koji je po njih stigao po Stepinčevu nalogu.¹⁰⁵

U nastojanja da se ublaži odnos ustaških vlasti prema Židovima ili da se Židovi spase uključila se vrlo rano i papinska kancelarija u Rimu. Predstavnik talijanske židovske zajednice moli u kolovozu 1941. vatikanskog državnog tajnika kardinala Maglionea da Sv. Stolica intervenira u korist Židova u Hrvatskoj, koji su "bez razloga" zatvarani i zlostavljani (u pismu se ne spominju ubijanja).¹⁰⁶ Vatikan je svojim diplomatima u Zagrebu slao upute da kod ustaških vlasti interveniraju u korist Židova, što su oni redovito i činili,¹⁰⁷ iako uglavnom bez uspjeha. Zagrebački rabin Miroslav Šalom Freiburger je Sv. Stolici i tada i u drugim prilikama zahvaljivao na intervencijama.¹⁰⁸

Brojne intervencije nadbiskupa Stepinca i vatikanske diplomacije u proljeće 1943, kada se pokušavalo spasiti preostale zagrebačke Židove, a posebno Stepinčeve propovijedi u kojima je odlučnije nego ranije osuđivao ustaške zločine, utjecale su na sve raširenije opće uvjerenje da je nadbiskup Stepinac židovski prijatelj i protivnik režima.¹⁰⁹ Moguće je da je mnogo kritičniji postao i zbog toga što su mu Nijemci (ili ustaše) potkraj 1942. ili u početku 1943. ubili brata, koji je surađivao s lokalnim partizanskim odredima.¹¹⁰

Nakon posljednjih velikih deportacija u Zagrebu i u cijeloj NDH, u svibnju 1943, u zagrebačkom predgrađu Stenjevcu ostao je jedini židovski starački dom (jer su štitenici drugih šest bili deportirani). Dom se nalazio u neposrednom susjedstvu njemačke službe Eisenbahnen-Sicherheitsdienst. Kada je, u studenom 1943, šef lokalnog

¹⁰² HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 114.

¹⁰³ *Kartoteka židovskog znaka, Popis žrtava*, Ha-kol 49-50.

¹⁰⁴ Shomrony, *Svjedočenja*.

¹⁰⁵ Svjedočenje Berte Israel rođ. Švarcenberg.

¹⁰⁶ Krišto, *Katolička crkva*, II, 91.

¹⁰⁷ Krišto, *Katolička crkva*, II, 216, 229, 235, 254, 259, 290, 298-299.

¹⁰⁸ Krišto, *Katolička crkva*, II, 214, 219, 254.

¹⁰⁹ Krišto, *Katolička crkva*, II, 298, 300-303.

¹¹⁰ Tako sugerira partizanski obavještajac u travnju 1945. godine - Krišto, *Katolička crkva*, II, 370.

Sicherheitdiensta Sturmführer Schuckart naredio da se Dom u roku od 10 dana iseli, inače će sve štićenike deportirati u Njemačku,¹¹¹ predstavnici Doma su se našli "pred gotovo bezizglednim zadatkom". Obratili su se nadbiskupu Stepincu, svjedoči Amiel Shomrony, osobni tajnik nadrabina Freibergera do nadrabinove deportacije. Nadbiskup im je ponudio smještaj na crkvenom imanju u Brezovici, 10 km južno od Zagreba.¹¹²

Dom se trebao smjestiti u gospodarskoj zgradi dvorca, prilično trošnoj, pa je u nužnu adaptaciju i prigradnju dvije sobe, da bi se smjestilo 58 štićenika, trebalo uložiti "znatan novac i ogroman trud oko nabavke materijala". U jednom krilu objekta već se nalazio karmelićanski samostan.¹¹³ Pomogao je i suvlasnik jedne zagrebačke željezarije, Valent Klancir, koji je potrebnu robu dao "djelomično besplatno, a djelomično uz znatno snižene cijene".¹¹⁴ Tako su stvoreni uvjeti da se 8. prosinca starci kamionima prebace u Brezovicu. Boravak je dijelom financirala zagrebačka Židovska općina, odnosno židovske organizacije iz Švicarske, a dijelom crkva. Neki su štićenici umrli ne dočekavši završetak rata, dok su neki drugi naknadno primljeni u dom.¹¹⁵ Konačno oslobođenje od straha u svibnju 1945. u Brezovici su dočekala 52 štićenika doma.

Već u ljeto 1941. znalo se da židovskim izbjeglicama u područjima pod talijanskom okupacijom i u Italiji ne prijete smrt. U Mađarskoj i Bugarskoj, također, kao i u područjima koja je Mađarska anektirala (Bačka, Baranja, Međimurje) izgledi da se preživi bili su znatno veći negoli u NDH. Za hrvatske, dijelom i za bosanskohercegovačke Židove relativno je najdohvatnija bila tzv. Druga talijanska okupaciona zona (Zona B), jer formalno nije bila izvan granica NDH, pa za putovanje nije trebao pasoš, već samo propusnica, koja se donekle lakše dobivala ili falsificirala.

Talijanske su se vlasti ispočetka pribojavale velikog priljeva stanovništva iz unutrašnjosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine (ne samo Židova) u razmjerno siromašne priobalne krajeve. Stoga su u proljeće i prvih dana ljeta 1941. neke Židove vraćali na teritorij pod ustaškom vlašću. Tek kad su potkraj ljeta otkrile što se događa u ustaškim logorima smrti, talijanske su vlasti prestale vraćati bjegunce. Odonda se bijegom na ova područja spasio značajan broj Židova iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, pa i Srbije, njih oko 5000.¹¹⁶

Ustaške su se vlasti u tim mjestima žalile nadležnim službama u Zagrebu da talijanske vojne vlasti jednostavno ignoriraju postojanje civilne vlasti NDH na tom prostoru i da, što se tiče izbjeglih Židova, sve rade na svoju ruku. Talijani nisu zahtijevali da se zbog dozvola za nenošenje znaka i drugih potreba Židovi obraćaju ustaškim vlasti-

¹¹¹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3876. Inače, taj izvještaj tvrdi da se radilo o SS-ovcima koji su "bacili oko na te zgrade".

¹¹² A. Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, Rim 1974, 395, netočno i apologetski tvrdi da je Stepinac "kada su godine 1941. došle u Zagreb njemačke trupe, osobno uzeo u zaštitu stare i bolesne Židove i smjestio ih u kućicu svoje brezovičke ljetne vile, gdje su mogli mirno živjeti".

¹¹³ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kutija 10, 91, 151, kut 15., 3876, odnosno, izvještaj o radu židovske općine 1941-1945. godine tvrdi da je "nadbiskup pokazao mnogo razumijevanja za naše neprilike"; vidi Goldstein, *Holokaust*, 552-558.

¹¹⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4865, sign. K-63-2-1/1-178.

¹¹⁵ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-249.

¹¹⁶ Vidi, opširno, Goldstein, *Holokaust*, 500 ff.

ma,¹¹⁷ ali su provodili odredbe rasnih zakona koje su sami proglasili – tako je, primjerice, Židovima bio zabranjen ulaz na glavno gradsko kupalište u Splitu.¹¹⁸

Prvobitno je bilo zamišljeno da se ti Židovi "pokupe" u okviru prve deportacije Židova iz NDH u Auschwitz u kolovozu 1942. Tome su se već u preliminarnim kontaktima suprotstavili neki talijanski zapovjednici na okupiranom području, sluteći da te deportacije vode u smrt. Prema jednom njemačkom izvještaju lokalni talijanski zapovjednik u Mostaru izjavio je njemačkom predstavniku da je takva akcija (hapšenje i deportiranje) "u suprotnosti sa čašću talijanske vojske".¹¹⁹

Talijanska je diplomacija namjerno otezala pregovore, pa je tek 21. kolovoza 1942. s njemačkim zahtjevima upoznala Mussolinija, koji je na margini predstavke svojom rukom napisao "nulla osta" ("ništa protiv"), dakle, dao je načelan pristanak da se 5.000 ljudi odvede u smrt.¹²⁰ Ipak, talijanski vojni zapovjednici u Zoni B nisu prihvatili Mussolinijevu općenitu napomenu kao direktnu zapovijed, pa su i dalje izbjegavali surađivati u takvim planovima, ponajprije zapovjednik Druge talijanske armije, general Mario Roatta, odgovoran za čitavo područje. Da ti Židovi ne bi bili izručeni nacistima, talijanske su vlasti u listopadu 1942. odlučile ih internirati u "liberalne konfinacije".¹²¹

U literaturi se ta mjesta često spominju pod imenom logora, ali je između logora i uvjeta u konfinaciji razlika bila velika. Često se radilo o smještaju u napuštenim hotelima, gdje su talijanski vojnici samo nadzirali da se zgrade po noći ne napuštaju i da se danju ne prelazi u druge dijelove naselja. Veterinar Božidar Steiner, iako konfiniran u Veloj Luci, slobodno se kretao cijelim otokom Korčulom i obavljao svoj posao.¹²² Na sjevernom Jadranu najveći je logor bio u Kraljevici, a na jugu najviše je Židova bilo konfinirano na otoku Korčuli, odnosno u samom gradu Korčuli i u Veloj Luci.¹²³

Njemačkim obavještajcima takvo se stanje činilo gotovo idiličnim, pa su tvrdili da u kraljevičkom logoru "Židovski komitet ima dobre veze s partizanima", da "Židovi imaju lijep život i veliku slobodu", da im je "uslijed podmitljivosti talijanske komande logora omogućeno da odlaze na nekoliko dana iz logora" itd.¹²⁴

Njemačko-ustaški pritisak da im Talijani prepuste konfinirane Židove osobito se intenzivirao u proljeće 1943, kada se organizirala druga velika deportacija Židova iz NDH u Auschwitz, ali su se talijanske okupacione vlasti tomu protivile još upornije nego prethodne godine. Tako je odlučeno da se svi Židovi, uz manje iznimke, rasuti po cijeloj Zoni B, prebace u logor Kampor na otoku Rabu, što je i provedeno u srpnju 1943.

Postoji nekoliko tumačenja o razlozima talijanske odluke o koncentraciji svih izbjeglih Židova na Rabu. Po jednim, Talijani su tim potezima željeli pokazati nacistima da ipak "nešto čine" i da pooštravaju postupak prema Židovima, kako bi time

¹¹⁷ Ristović, *Jevreji*, 119.

¹¹⁸ M. Krivić, *Djeca Davidova – Put u Palestinu*, Zagreb 2000, 166.

¹¹⁹ R. Hilberg, R., *The Destruction of the European Jews*, New York 1985, 715.

¹²⁰ O cijelom toku vrlo složenih pregovora i korespondencije o sudbini Židova u Zoni B opširnije Hilberg, *Destruction*, 714-718 i B. Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 3. izd., Zagreb 1986., 557-561, vidi i Goldstein, *Holokaust*, 502-504 i tamo lit.

¹²¹ Krizman, *NDH između*, 558-559.

¹²² Svjedočenje prof. dr. Stjepana Steinera.

¹²³ O Židovima u Veloj Luci: J. Maričić, *Luka spasa – Židovi u Veloj Luci od 1937. do 1943*, Vela Luka 2002.

¹²⁴ HDA, fond MUP SRH, 013.0.65, III. dio, 229.

ublažili njihov pritisak. Po drugima, u vrhovima talijanske vojske već se slutilo da će uskoro morati kapitulirati pred savezničkim nadiranjem, pa se željelo skloniti Židove na mjesto teže dohvatljivo mogućoj ustaškoj ili njemačkoj intervenciji i time steći povoljniju legitimaciju za poslijeratni život. Pričalo se da je sam general Roatta jednom prilikom rekao nekim Židovima da je logor na Rabu "podmornica s kojom će internirani Židovi zaroniti pod more dok traje rat i tek poslije rata opet izroniti na površinu i tako spasiti glave".¹²⁵

Vrlo je poznata i dirljiva priča o četverogodišnjem opasnom, neizvjesnom i često pustolovnom putu u spas stotinjak židovske siročadi iz Austrije i Njemačke. Bježeći od nacističkog progona prema Palestini, barem dio njih stigao je u listopadu/studenom 1940. u Zagreb,¹²⁶ ali iz grada nisu uspjeli otići prije napada na Jugoslaviju. Tada im je odlazak dalje na istok bio blokiran. Ipak se cijela skupina pod vodstvom Zagrepčanina Joška Indika (u Izraelu Josef Itai) uspjela u lipnju dočepati dijela Slovenije koji su anektirali Talijani. Potom su prešli u Italiju, a 1943. godine u Švicarsku, gdje su dočekali kraj rata i svi zajedno stigli u Palestinu.¹²⁷

Kada je u srpnju 1941. godine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini započeo organizirani otpor ustaškim i okupatorskim vlastima, dobar dio borbeno najsposobnijih članova židovskih zajednica, pa i zagrebačke židovske zajednice, bio je već u zatvorima i logorima. Usprkos tome, do kraja su se godine 224 Židova iz Hrvatske i 388 iz Bosne i Hercegovine uključili u partizanske odrede, u udarne grupe po gradovima ili u druge oblike organiziranog otpora. Kako je glavni organizator otpora 1941. u NDH bila Komunistička partija, tako su i prvi židovski borci u tom otporu u većini bili komunisti ili već od ranije povezani s komunistima. Njihovo pristupanje partizanima bilo je barem toliko rezultat njihova političkog opredjeljenja koliko i bijeg pred opasnošću od ustaških progona. Među njima bilo je i 15 bivših interbrigadista s ratničkim iskustvom iz španjolskoga građanskog rata, kao i više desetaka političkih aktivista vičnih organizatorskom revolucionarno-političkom radu koji su ubrzo postali istaknuti prvoborci ilegalnih udarnih grupa po gradovima i prvih partizanskih odreda u šumama (Pavle Pap, Ilija Engel, Robert Domany, Pavle Goranin, Samuel Lerer, Adolf-Drago Steinberger, Vilim Drechsler, Gustav Perl, Josip-Pepo Polak, Vojko Hohšteter, Menahem-Mento Papo, Vladimir Majder i drugi).¹²⁸ Jelka Schwabenitz (1919) također je bila komunistički orijentirana; u ljeto 1941. pobjegla je s falsificiranim dokumentima u Sarajevo, gdje ju je čekao momak. Ubrzo je uhapšena, ali je iz zatvora uspjela pobjeći u partizane. Godine 1942. uhvatili su je četnici, koji su je nakon zvjerskog mučenja ubili.¹²⁹ Od Židova koji su se od početka uključili u antifašistički pokret jedva ih je četvrtina doživjela kraj rata. Samo iz Zagreba je 16 Židova dobilo Spomenice za sudjelovanje u ustanku od 1941. godine, a nekolicina nosilaca Spomenice doselila se u Zagreb 1945. ili kasnijih godina.¹³⁰

¹²⁵ Svjedočenje Alfreda Pala.

¹²⁶ Zapisnik XXVII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 21. 11. 1940, JIM, Beograd, 103.

¹²⁷ Detaljno, J. Itai-Indik, Djeca bježe, Jevrejski almanah 1963-1964, Beograd 1965, 129-136; Ristovic, *Jevreji*, 141, 328-330; *Ha-kol*, 57-58, Zagreb 1999; HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27266.

¹²⁸ Vidi popis, u: Romano, *Jevreji*, 229-230.

¹²⁹ Svjedočenje Vere Zoričić rođ. Schwabenitz.

¹³⁰ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, 277.

Josip i Stjepan Engel izradili su u Tuškanovoj ulici u Zagrebu ilegalnu radiostanicu preko koje je, navodno, objavljen 4. srpnja 1941. godine proglas CK KPJ "narodima Jugoslavije na oružani ustanak". Priča nije sasvim uvjerljiva i očigledno ju je poslijeratna komunistička historiografija predimenzionirala¹³¹ - čujnost te stanice mogla je biti vrlo mala.

Robert Domany i Adolf-Drago Steinberger, komandant i politički delegat u prvim partizanskim jedinicama na Kordunu, pali su u travnju 1942. kao žrtve četničke izdaje. Bačeni su na dno jedne kraške jame.¹³² Asistent Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, briljantni biolog Pavao Wertheim (1911), član KP, ubijen je 1941. u nekom od zagrebačkih zatvora.¹³³ Pavle Pap, od 1940. član CK KPJ, u prvim je mjesecima po uspostavi NDH boravio u Zagrebu i rukovodio akcijama prvih omladinskih udarnih grupa. U kolovozu 1941. naloženo mu je da ode u Split i tamo pomogne lokalnoj komunističkoj organizaciji u podizanju ustanka. Sudjelovao je u formiranju prvih sedam partizanskih odreda kojima je trebao biti politički komesar, ali su ga talijanski karabinjeri zarobili i strijeljali.¹³⁴ Jednom udarnom zagrebačkom grupom, koja je brojala 20 omladinaca - članova SKOJ-a, rukovodio je Haim Friedman koji je u studenom 1941. poginuo u borbi s ustaškim agentima.¹³⁵ Vojko Hohšteter je kao komunist otišao u partizane još 1941. godine, bio zamjenik komandanta u više brigada. Sudjelovao je u nekim od najznačajnijih partizanskih bitaka. Kada mu je u ožujku 1943. neprijateljski (četnički) metak probio uho, očevici su pričali da je hladnokrvno, kao pravi Zagrepčanin, rekao tako da su ga svi mogli čuti: "jebal mu vrug mater, dobro gađa!" Poginuo je u bici kod Oborova nedaleko Zagreba u svibnju 1944. godine.¹³⁶ Moša Albahari bio je istaknuti član KP na Zagrebačkom sveučilištu. Upućen je u Istru i Hrvatsko primorje da organizira ustanak. U srpnju 1942. godine uhvatili su ga nakon ranjavanja karabinjeri. Odveden je u Rim te je osuđen na smrt i strijeljan u studenome iste godine.¹³⁷

Elias-Ilija Engel bio je u kolovozu 1941. među prvim borcima partizanskog odreda na Žumberku, zatim je obavljao visoke dužnosti u rukovodstvu hrvatskog partizanskog pokreta. Poginuo je od avionske bombe u svibnju 1944. godine.¹³⁸

Od zagrebačkih Židova i onih koji su prije odlaska u partizane živjeli u Zagrebu, za narodne heroje proglašeni su Robert Domany, Adolf-Drago Steinberger, Samuel Lerer, Ilija Engel i Pavle Pap.¹³⁹

Tijekom 1942. i do rujna 1943. godine partizanskim jedinicama i njihovim pomoćnim službama pristupilo je daljnjih 452 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a daleko najviše pridružilo ih se partizanima tek poslije kapitulacije Italije 1943. godine.¹⁴⁰ Baš kao i u reakcijama na jasno najavljeni ustaško-nacistički genocid, kasnilo se

¹³¹ Vidi, opširnije, Goldstein, *Holokaust*, 517.

¹³² JP 9-10/1966; 9-10/1971, 9-10/1984; Romano, *Jevreji*, 228.

¹³³ Bilten ŽOZ 6-7/1988; JP 5-6/1977; T. Švob, *Dr. Pavao Wertheim (1911-1941), sjećanja i podaci o istaknutom biologu*, Novi omanut 21, Zagreb 1997, 2.

¹³⁴ Romano, *Jevreji*, 227.

¹³⁵ E. Ivanc, *Nepokorena mladost*, Zagreb 1961, 154-155, 164.

¹³⁶ Lj. Đurić, *Naš komandant Vojko Hohšteter*, Bilten ŽOZ 4-5, 6-7, Zagreb 1988.

¹³⁷ Romano, *Jevreji*, 228.

¹³⁸ Romano, *Jevreji*, 357.

¹³⁹ Romano, *Jevreji*, 278.

¹⁴⁰ Romano, *Jevreji*, 281.

i u odlasku u partizane. Razlozi tome su višestruki, a najviše obiteljski: u početku, dok partizanski pokret nije bitno ojačao, odlazak cijelih obitelji na partizansko područje bio je nezamisliv, a odlazak samo jednog za borbu sposobnog člana dodatno je ugrožavao one članove obitelji koji još nisu bili deportirani. Ustaški režim imao je precizne popise Židova i pažljivo je nadgledao njihovo kretanje, ograničavajući ga policijskim satom, zabranjenim zonama i specijalnim dozvolama. Svaki neobjašnjiv nestanak mogao se tumačiti bijegom u inozemstvo ili u partizane, a posljedica je mogla biti da stradaju bliži i dalji bjegunčevi rođaci ili židovski taoci općenito. Konačno, odlazak u partizane iz Zagreba i drugih gradova bio je moguć samo preko konspirativnih veza. One su držane u najvećoj tajnosti, što je otežavalo odlazak u partizane, osobito onima koji s ljevičarskim revolucionarnim pokretom otprije nisu imali kontakte, a takvi su među Židovima bili u velikoj većini. Izvjestan broj Židova u Hrvatskoj i BiH samoinicijativno je krenuo u partizane, ali je na putu uhvaćen i ubijen.¹⁴¹ Tako je dr. Ivo Löw naletio na četnike koji su ga navodno za municiju predali Nijemcima, a ovi su ga strijeljali.¹⁴² No, bilo je i vrlo neobičnih sudbina. Zagrepčanin Ernest Fischer (1903-1986) stigao je u Crnu Goru 1941. godine i odmah se priključio partizanima (u partizanima je nosio ime Velja Fijolić). Sljedeće su ga godine na prevaru zarobili četnici, potom je predan Talijanima, a po kapitulaciji Italije opet se priključio anti-fašističkom pokretu.¹⁴³

Tek kada su partizanske jedinice u drugoj polovini 1942. podvlastile širi i kompaktniji teritorij, pojedini Židovi počeli su se pridruživati partizanima s cijelim obiteljima, uključujući i malu djecu. Obitelji s djecom svakako su partizanskim jedinicama u nekim područjima bile balast, ali nije poznato da su ih igdje u Hrvatskoj ili Bosni odbili prihvatiti. Jedini incident takve vrste dogodio se 1941. godine u Bosni, kada štab Kalinovičkog partizanskog odreda nije htio u svoje redove primiti grupu od dvadesetak mladih sarajevskih Židova s objašnjenjem da "ne trebaju kaputaše", tj. buržuje u partizanskim redovima. Većina iz te grupe ipak se na razne načine uspjela probiti do talijanske okupacione zone i naknadno se pridružiti partizanima u Dalmaciji i Hrvatskom primorju.¹⁴⁴

Poslije rasističkih poniženja i smrtonosnih progona pod ustaškom vlašću, poslije razmjerno neznatne, ali ipak ponižavajuće diskriminacije u talijanskoj zoni, Židovi u partizanima više nisu bili progona žrtva. Vraćalo im se ljudsko dostojanstvo, osjećaj da su ravnopravni svima ostalima. Ovakvi postupci u praksi dodatno su bili potvrđivani i u dokumentima partizanskog pokreta - tako Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju u *Platformi* u rujnu 1941. godine naglašava: "Fašistički osvajači pomoću ustaša uveli su u našu domovinu nekulturnu tekovinu tzv. 'novoga reda', antisemitizam, tj. ubijanje, pljačkanje, izrugivanje i proganjanje Židova. Naša je dužnost da se odupremo teroru i proganjanju Židova."¹⁴⁵ Tajništvo ZAVNOH-a je ujesen 1943. godine u okružnici s potpisom tajnika dr. Pavla Gregorića upozoravalo "da će svaki istup

¹⁴¹ Romano, *Jevreji*, 205-206.

¹⁴² Svjedočenje prof. dr. Stjepana Steinera.

¹⁴³ V. Kovačević, *Pod otvorenim nebom*, Beograd 1985, 408-409 i na drugim mj.; JP 3-4/1986.

¹⁴⁴ S. Goldstein, S., *Židovi Hrvatske u antifašističkom otporu*, u: Antisemitizam, Holokaust, antifašizam, zbornik radova, ur. N. Lengel-Krizman i I. Goldstein, Zagreb 1996, 150.

¹⁴⁵ D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1957, 279.

protiv pojedinaca ili protiv grupe Židova, koji pokazuje izvjesno neprijateljstvo ili mržnju prema njima, povlačiti istragu i strogu kaznu".¹⁴⁶

Židovi su u partizanima bili raspoređivani po borbenim jedinicama i u pomoćne službe, već prema životnoj dobi i sposobnostima. Posebno je brojno i uspješno bilo njihovo sudjelovanje u partizanskom sanitetu. Većina židovskih liječnika koja je otišla 1941. godine u Bosnu liječiti sifilis priključila se antifašističkom pokretu kada se on u tim krajevima pojavio i ojačao. Tako je 1942. godine od ukupno 73 liječnika u cjelokupnom partizanskom sanitetu čak 40 bilo Židova. Poslije kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine partizanima su se priključili i židovski liječnici oslobođeni iz talijanskih koncentracijskih logora, tako da je u partizanskom sanitetu na području NDH do kraja rata bilo blizu 200 židovskih liječnika i još oko 400 drugog medicinskog osoblja (farmaceuti, veterinari, studenti medicine, školovane ili priučene medicinske sestre i drugi).¹⁴⁷

Najbrojnija pristupanja Židova i Židovki hrvatskim partizanima uslijedila su poslije kapitulacije Italije, kada su oslobođeni talijanski koncentracijski logori: 1.203 Židova iz Hrvatske i 868 iz Bosne i Hercegovine u razdoblju od rujna 1943. do kraja 1944. godine. Daleko najviše Židova i Židovki otišlo je u partizane iz koncentracijskog logora u Rabu: na dan kapitulacije, 8. i 9. rujna, logoraši su sami razoružali talijansku stražu i dio garnizona, pa su zaplijenjenim oružjem formirali Rapski partizanski židovski bataljon, kojem su dobrovoljno pristupila 243 logoraša. Nešto kasnije još je 448 bivših logoraša iz rapskog logora bilo mobilizirano ili je dobrovoljno pristupilo u partizanske vojne jedinice, a 648 u razne pomoćne službe na oslobođenom partizanskom teritoriju.¹⁴⁸

Rapski židovski bataljon nije se mogao održati kao posebna jedinica, jer nitko od komandanata, a ni od boraca nije imao potrebnu vojnu naobrazbu niti ratno iskustvo. Postojala je i bojazan da će neprijatelj saznati o postojanju i kretanju bataljona i okomiti se na njega s posebnom žestinom. Stoga je odlučeno da se pripadnici bataljona rasporede u druge jedinice, kao i ostali dobrovoljci i mobilizirani logoraša s Raba. Od 1.339 partizana iz bivšeg rapskog logora do kraja rata u borbama poginulo ih je 119, a umrlo je 17.¹⁴⁹

Da ih ne bi uhvatile nacističke snage, partizani su tijekom jeseni 1943. godine u vrlo složenoj akciji evakuirali s Raba gotovo sve zatvorenike bivšeg židovskog logora, njih 3.151, a među njima i 1.812 neboraca.¹⁵⁰ To je bila jedna od najvećih i najuspješnijih akcija spašavanja židovskih logoraša tijekom cijelog Drugoga svjetskoga rata i jedini primjer da se jedan cijeli logor na takav način oslobodio. Neborračko ljudstvo pretežno je raspoređeno po ruralnim područjima koja su bila pod partizanskom kontrolom na Kordunu, u Lici i na Baniji, a manjina je otišla u Italiju (u Bari) i produžila u druge zemlje. Oskar Quitner i Hermina Nemlich boravili su u kući Tone Da-

¹⁴⁶ Goldstein, *Židovi Hrvatske u otporu*, 153.

¹⁴⁷ Goldstein, *Židovi Hrvatske u otporu*, 151-2.

¹⁴⁸ Romano, *Jevreji*, 282-284.

¹⁴⁹ A. Lebl, Četvrt veka od formiranja rapskog bataljona, JP 1968/7-8.

¹⁵⁰ O tome vrlo detaljno piše N. Lengel-Krizman, *Sudbina preživjelih Židova iz logora na Rabu 1943-1945*, Bilten ŽOZ 46-47, 7-16.

sovića u Švici (7 km zapadno od Otočca u Lici) od rujna 1943. do siječnja 1944. godine. Tada su morali bježati pred nadolazećom njemačkom ofenzivom.¹⁵¹

204 bivša rapska logoraša, uglavnom starijih i bolesnih ljudi, ostala su na otoku.¹⁵² Dok su se partizani i saveznici razmatrali kako i kuda ih evakuirati, njemačke su se snage u ožujku 1944. iskrcale na otok.¹⁵³ Gestapo je odmah pokrenuo opsežnu akciju hvatanja Židova po otoku. Stanovništvu je obznanjeno da je skrivanje Židova "zločin protiv Reicha", što se kažnjavalo smrću. Tako je većina Židova u sljedeća 3 dana bila pohapšena. Uspjela se sakriti samo nekolicina, među njima jedna djevojka u nekoj kući, jedna mostarska obitelj u samostanu sv. Antona te dva bračna para, Pražani Hofmann i Zagrepečani Mittler, kod jedne obitelji.¹⁵⁴ Uhapšenici su potom deportirani u Auschwitz, odakle se gotovo nitko nije vratio.¹⁵⁵

Evakuacija i smještavanje neboraćkih logoraša na oslobođenom partizanskom području nije prošlo bez teškoća, ali je ipak uglavnom uspješno obavljeno. Preporuka Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) bila je da Narodnooslobodilački odbori "u svemu izađu u susret Jevrejima u pogledu hrane i smještaja, a isto tako i prijevoza ... kod toga treba pokazati naročito obzir prema djeci, starcima i bolesnima". Prvo se smatralo da Židove neborce treba uputiti na partizanski teritorij u Slavoniju, gdje bi ih se lakše prehranjivalo, jer "u Slavoniji ima mjesta za 20.000 ljudi", ali se od toga uglavnom moralo odustati zbog teškoća oko transporta. Samo se jedna grupa od 250 osoba uspjela prebaciti u Slavoniju, a druga grupa od oko 230 osoba "raseljena je po ostalim mjestima Gorskoga kotara, Pokuplja i Like". Između 1.500 i 2.000 Židova razmješteno je po selima Korduna i Banije.¹⁵⁶ I sam ZAVNOH priznaje da o izbjeglicama općenito "koji su rasijani po svim okruzima nema točnih ili nikakvih podataka".¹⁵⁷

"Imovno stanje Jevreja dosta je slabo, uslijed neprekidnog povlačenja pred neprijateljem mnogo ih je izgubilo svoju imovinu koju su imali za sobom, tako da je ostala samo jedna trećina koji imaju sredstava za život, dok jedna trećina imade privremeno sredstava, a jedna trećina nema nikakvih sredstava za život. Do sada pomagali su bogatiji one siromašnije, ali sada to više nije moguće", tvrdi Socijalni odjel ZAVNOH-a u izvještaju u travnju 1944. godine.¹⁵⁸ Kada su odlazili na Baniju, preporučeno im je "da se nastoje uposliti kod seljaka i bilo što da rade, jer narod danas u ovoj teškoj borbi s nepovjerenjem gleda na one, koji ništa ne rade, a traže da ih se prehranjuje iako su

¹⁵¹ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁵² M. Šelah, *Sudbina jevrejskih izbeglica na otoku Rabu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 7, Beograd 1997, 190-197; Romano, *Jevreji*, 283-285.

¹⁵³ O tome detaljno V. Isaić, *Njemački desant na otok Rab - operacija "Illusion"*, Bilten ŽOZ 39-40/1995, 10-11.

¹⁵⁴ I. Kovačić, *Kampor 1942-1943, Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu*, Rijeka 1998, 337-339; V. Isaić, *Časno djelo sestara franjevki na Rabu*, Bilten ŽOZ 46-47/1996, 6; svjedočenje Branka Polića.

¹⁵⁵ Vidi detaljnije, Goldstein, *Holokaust*, 509-511; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 1238-1253; Kovačić, *Kampor*, 336-337; Lengel-Krizman, *Sudbina*.

¹⁵⁶ Prema izvještajima Socijalnog odjela ZAVNOH-a iz ožujka i travnja 1944 – *ZAVNOH 1944/II*, Zagreb 1964, 238, 529, 654.

¹⁵⁷ *ZAVNOH 1944/II*, 654.

¹⁵⁸ *ZAVNOH 1944/II*, 529.

sposobni za rad. Dok na drugoj strani manjka hrane samom narodu kao i borcima koji se bore protiv neprijatelja. Veliki broj Jevreja imade sposobnih za svaki rad, ali ipak do sada nisu se primili nikakvog rada. Po ovome pitanju data su uputstva odborima da prvenstveno nastoje sve one Jevreje, koji su sposobni za bilo kakovi rad uposliti kod gospodarstva ili u radionicama".¹⁵⁹ Ovakvi prigovori mogu se bar djelomično objasniti razlikama u kulturnim obrascima i ponašanju – Židovi iz pretežno urbanih sredina nasuprot pretežno ruralne okoline. Ipak, antagonizmi nikada nisu značajnije eskalirali. Neko je vrijeme na Kordunu negdje kod Kordunskog Zagorja neka četnički nastrojena grupa pljačkala židovske izbjeglice koji su bili u prolazu. Ljeta 1944. pljačkaši su bili izvedeni pred Narodni sud.¹⁶⁰

Zapošljavanje i integracija Židova u partizanski pokret i u društvo na oslobođenom teritoriju, uza sve teškoće, ipak su s obzirom na okolnosti uglavnom bili uspješni. Već se i u zaključku spomenutog izvještaja kaže da su "Jevreji u glinskom kotaru u većini počeli da rade na poljskim poslovima".¹⁶¹ Na taj način mnogo se Židova za smještaj i hranu koju su dobivali ipak uspjelo odužiti: pletenjem, šivanjem, njegom ranjenih i bolesnih, raznim popravcima, kuhanjem, sve do tečajeva za nepismene i sudjelovanja u kulturnim aktivnostima. Na Baniji se dr Gustav Jungwirth brinuo za djecu. Stomatolozi Zagrepčanin Miro Kaiser i Sarajlija Hugo Drucker vodili su ambulantu u Glini.¹⁶² Na sjednici Ekonomskog odjela ZAVNOH-a tvrdilo se u travnju 1944. da "među Jevrejima ima dosta raznih stručnjaka... treba ih potražiti, i uvesti u rad... oskudijevamo s ljudima, koji bi se bavili trgovinom..."¹⁶³

S nailaskom neprijateljskih ofenziva, Židovi su bježali zajedno s drugima i vraćali se natrag u popaljena sela. Od ljeta 1944. godine počela im je preko savezničkih misija stizati pomoć međunarodnih židovskih organizacija, pa su se prilike donekle poboljšale. Od ukupno 1.812 tih Židova, evakuiranih s Raba, do kraja rata, dakle, u narednih 18 mjeseci, poginulo je 126, a umrlo 15 osoba.¹⁶⁴

Pored velike skupine s Raba, na povlačenju pred njemačko-ustaškom ofenzivom ujesen 1943. godine hrvatskim se partizanima u Dalmaciji pridružilo više od stotinu židovskih obitelji. Oko 130 mladih ljudi tu se uključilo u borbene jedinice, a neborci su zbrinuti u partizanskoj pozadini. Dio neboraca – njih 122 – evakuiran je kasnije s velikim poznatim zbjegom preko Barija u Egipat (El Shatt). Istovremeno, iz Barija se dalmatinskim partizanima priključila grupa od 117 Židova dobrovoljaca koji su poslije kapitulacije bili oslobođeni iz talijanskog koncentracionog logora Ferramonti.¹⁶⁵

U partizanskim jedinicama kraj rata dočekalo je 2.339 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Poginulo ih je 804. Samo u Hrvatskoj je u antifašističkoj borbi sudjelovalo 1.737 Židova. Poginulo ih je 325, od toga 90 Zagrepčana.¹⁶⁶ Konačno, to znači da

¹⁵⁹ ZAVNOH 1944/II, 529.

¹⁶⁰ Svjedočenja Branka Polića i Slavka Goldsteina.

¹⁶¹ ZAVNOH 1944/II, 529.

¹⁶² ZAVNOH 1944/III, 188, 248; J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Zbornik JIM 2, Beograd 1973, 179.

¹⁶³ ZAVNOH 1944/II, 389-390.

¹⁶⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4863, sign. K-62-5-1/1-276; JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁶⁵ Romano, *Jevreji*, 269-271, 284-285.

¹⁶⁶ Projekt "Dotrščina", HDA.

je i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini od preživjelih Židova čak svaki četvrti sudjelovao u antifašističkoj borbi.

S partizanima se vratilo kućama još gotovo 2.000 Židova neboraca koji su preživjeli rat na partizanskom oslobođenom području. Prema tome, od ukupno nešto više od 9.000 Židova s područja tadašnje NDH koji su preživjeli Holokaust, otprilike se polovina spasila kao pripadnici ili pripadnice antifašističkih partizanskih jedinica ili boraveći na oslobođenom teritoriju. Drugim riječima, oko 10% ukupnog predratnog židovskog stanovništva sudjelovalo je u antifašističkoj borbi ili je boraveći na partizanskom području aktivno pomagalo tu borbu. Bilo je to proporcionalno najbrojnije sudjelovanje Židova u pokretima otpora u dijelovima Evrope pod kontrolom sila Osovine i ujedno proporcionalno najveći broj spašenih Židova zahvaljujući antifašističkom otporu.

Summary

Solidarity and assistance to Jews in Croatia

The article is dedicated to the problem of suffering of Jews in Croatia at the time of World War II, with particular focus on examples of solidarity and help of the majority population to their Jewish fellow-citizens. The study was developed on the basis of original archival materials showing in a documented manner individual and specific forms of assistance and solidarity of individuals or groups of different social origins. In most of the outlined cases this assistance unfortunately was unsuccessful, first of all due to the character of the Ustasha government as well as the racial law pursuant to which pogrom over the Jews in the Independent State of Croatia was performed.

The author finally tried to summarise data on the number of Jews who had survived.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

34-35-36

ZAGREB 2001-2004

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača

Neven Budak

Redakcija

Ivo Goldstein
Borislav Grgin
Mirjana Matijević-Sokol
Nenad Moačanin
Boris Olujić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednik

Mario Strecha

Tajnik redakcije

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5. X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica
Iva Makvić

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje završeno u srpnju 2004. godine

Naklada
400 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 34-35-36
/ [uređivački odbor Mario Strecha... et al.]. - Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta,
2002.-2004. – 520 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X